

предметної галузі, здебільшого сприяє наданню максимальної інформації користувачам. Лексико-семантична деривація здебільшого відбувається на основі метафоричного та метонімічного перенесення, що нівелюється в процесі функціонування.

Сподіваємося, що запропонований підхід до визначення закономірностей та особливостей утворення термінологічних полів в українській МСП харчування та торгівлі на основі класифікації понять предметної галузі може бути використаний термінологами-лінгвістами як концептуальна модель для аналізу інших лексичних масивів.

1. Воробьева М. Молоденький листочек // *Вокруг света*. – 2003. – № 4. – С. 95–102. 2. ВТССУМ. – К.: Ирпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с. 3. ГОСТ 3716-90; ГОСТ 1940-75; ГОСТ 1938-90; 1939-90. 4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: репринт изд. – М.: Изд. книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. 5. Єна Я. М., Щуліпенко І. М., Шехтер І. Є. Питу чи не питу? Питу!!! Напої здоров'я. – К.: Довіра, 1996. – 271 с. 6. Иванникова Е.И. Барное дело: Учебник. – М. Изд. Центр «Академия»: Мастерство, 2002. – 352 с. 7. Кулинарные традиции мира: Современная энциклопедия. – М.: Аванта+, 2003. – 432 с. 8. Лавров Ю. А. Напитки здоровья. – К.: Техника, 1989. – 144 с. 9. Методичні вказівки з підготовки та виконання лабораторних робіт з дисципліни „Товарознавство продуктів рослинного походження. Розділ „Смакові товари”. – Х.: ХДУХТ, 1996. – 60 с. 10. Михайлицикая О. Чайный ветер с Востока // *Мистер Блестер*. – 2003. – Июнь. – С. 48–50. 11. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – 846 с. 12. Похлебкин В.В. История важнейших пищевых продуктов. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 553 с. 13. Реформатский А.А. Методика разработки государственных стандартов на научно-технические термины и определения. – М.: Наука, 1977. – 168с. 14. Товарный словарь в 9-ти т. – М.: Гос. Изд-во торговой л-ры, 1956–1961. 15. УРЕС: в 3-х т. – 2-е вид. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – Т. 3. – 736 с.

УДК 81'373

Олена Кучеренко

Академія цивільного захисту України, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ У 20 – 30 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

© Кучеренко О., 2004

Статтю присвячено аналізу функціонування української пожежно-технічної терміносистеми у 20–30 роки ХХ століття. У межах української пожежно-технічної терміносистеми розвивається система понять, зумовлена особливостями розвитку відповідної галузі народного господарства, відбуваються активні зміни, властиві цілісній системі української наукової термінології.

This article deals with theoretical problems of analysis of functioning of the Ukrainian fire-technical terms system in 20–30 years of XX century. An the limits of the UFTTS the system of conceptions developed stipulated by the features of the development of the suitable industry field, the active changes are accured, which characteristic for the whole system of the Ukrainian scientific terminology.

Особливе місце в українському термінознавстві належить 20 – 30 рр. ХХ століття, оскільки під впливом ідей національного відродження було досягнуто значних здобутків у теоретичному дослідженні та практичному розв'язанні питань термінознавства. У цей час формуються терміносистеми різних галузей, серед них і пожежно-технічна. Ставимо за мету дослідити, як розвивається досліджуваний термінологічний фонд протягом цього десятиріччя.

Зазначену проблему взагалі не розглянуто українськими термінологами.

Теоретичне підґрунтя дослідження тогочасної української термінології знаходить відображення у розвідках термінологічної комісії Природничої секції Українського Наукового Товариства, статтях “Вісників” Інституту української мови (Вип. I, 1930 р.), працях учених–термінологів (Секунда Т., Яната О. та ін).

Процес творення української технічної термінології на початку ХХ століття можна спостерігати, звертаючись до українських словникових та фахових видань цього періоду.

Особливістю термінотворення на цьому етапі розвитку наукової мови є намагання надати у використанні перевагу українським лексемам над іншомовними, у тому числі й російськими (укр. *шишак* замість фр. *каска*; укр. *клипявка* – нім. *клапан*; укр. *ціва* – фр. *труба*; укр. *шум* – рос. *пена*; укр. *пожарня* – фр. *команда*).

У цей період зафіксовано значну кількість номенклатурних одиниць, що характеризують тогочасний технічний стан пожежної галузі. Матеріали доповіді харківського окружного відділу комунального господарства “Про роботу комунальних професійних пожежних команд у позаштатних містах Харківщини” від 13 березня 1928 року (Ф.Р. – 845, оп. 3, д. 1616, л. 68–74) підтверджують зазначене: “*Охтирська міська комунальна пожежна команда виїзжає на 1 легковому автомобілі (1 ручна помпа, необхідна кількість рукавів, 1 гідропульт, димова кисенева маска, автомобільний хід з гідропультом, вогнегасами, драбинами. Резервні ходи: автомобіль з цистерною з коловратною помпою, рукава, лом, кінний трубно-бочечний хід, ручна помпа, запасні драбини, лом. Ходи: трубно-бочковий, трубно-багровий, трубно-баковий, пожежно-каланчовий, бочечний, трубно-лінесчний)*” [10, с. 229].

Поширюються терміносполучення, які формують системні родо-видові відношення. Номенклатуру *кінний хід* із її різновидами (*трубно-бочковий кінний хід; трубно-багровий кінний хід, бочечний кінний хід, трубно-лінесчний кінний хід* тощо) змінюють такі, що відповідають рівню тогочасного розвитку науки та техніки (*автомобільний хід, автомобільний хід з гідропультом*).

“Словник української фізичної термінології” (1918 р.) подає терміноодиниці, які належать до названої терміносистеми – “*насосъ, помпа, смок: насосъ водяной – водяна помпа; насосъ водяной всасывающий – ссуча, вмисна помпа; насосъ нагнетательный водяной – гнетюча, нагнітна помпа*” [9, с.34]. Першим зазначено запозичений термін *помпа* потім *смок*, характерний для української (*смоктати, смоковий*). Запозичений іменник *помпа* формує однокореневе гніздо (*помпувати, випомпувати, випомпування*). Терміносполучення із реєстровим словом *насосъ* також мають українські складники (означення у терміносполученні – *ссуча* – від *ссати*). Номінація *помпа* у названому словнику представлена низкою синонімічних: “*помпа – смок, цмок, водотяг*” [9, с. 46]. Поширюється використання терміна *водотяг*, внутрішня структура якого очевидна: *тягнути воду*. Засвідчено певну кількість дериватів від зазначеного (*водотяжний, водотяговий, водотяжна справа, водотягове приладдя, водотягові робітники*). Синоніми, типові для української мовної системи, подано до терміносполучення “*труба пожарная: труба пожарная – смок, сикавка, вогнева труба, пожарна труба*” [9, с. 66].

У “Російсько-українському словнику термінів фізики і хімії” (1918 р.) презентовано інші лексеми – *нагніт, смоковик, насос нагнетательный – нагніт, помпа нагнітальна; насосъ разрѣжающий – смоковик, помпа обріджальна*. “Словник механічної термінології” (1929 р.) систематизує: “*насос – смок, цмок, смоковик, водотяг, помпа; н. водяной, с. водяний [помпа всисна, ссуча]; н.всасывающий – с. вмисний [смок вбиральний], н. пожежний, с. пожежний*” [6, с. 57]. Першим стоїть лексема *смок*, яка остаточно закріплюється як реєстрове слово у термінологічних словосполученнях. Окрім цього, зафіксовано нову терміносполуку, якої не було у виданих раніше технічних словниках – *смок пожежний*, бо бувають і не пожежні смоки. Зареєстровано другий компонент *пожежний*, а не *пожарний*, як, наприклад, у терміносполученні *труба пожарна*. Лексема *пожарний* з часом поступається в українській терміносистемі терміну *пожеж-н-ий*.

Номінації, що містять сему “*вбирати в себе воду*”, актуалізуються для пожежно-технічної термінології (*смоктати, смок, смоковий, смоковик; ссати, ссучий; всисати, всисний; вбирати, вбирний / вбиральний; вміщувати, вмисний; втягнути, водотяг, водотяговий, водотяжний*).

У процесі формування пожежно-технічної терміносистеми, за нашими спостереженнями, відбувається поняттєва термінологічна систематизація, яка супроводжується появою сталих логіко-понятійних відношень. Синхронно-діахронний порівняльний аналіз свідчить про безперервність процесу систематизації термінів. Термін *кішка* (терміносполучення *пожежна кішка* та галузеве позначення терміна *пожежний*) – “*обладнання для всмоктування або вибрикування води*” – використовується з появою такого пожежного приладдя приблизно з середини ХІХ століття. Загальноживане слово *кішка* термінологізується на основі метафори (подібність за формою та функцією), формуються термінологічні сполуки із синонімічними варіантами означеного (*викидальна/ викидна кішка; всисна/ вбируща/ смоктуща кішка*), а також із несинонімічними позначеннями (*рябряста кішка, спіральна кішка, прядив'яна кішка*), з антонімічними варіантами (*рухома/ нерухома кішка*), утворюються однокореневі номінації (*кишковий*). Поступово на позначення цього самого поняття з'являється терміноодиниця *рукав*, яка розширює свою семантичну структуру (*всисний рукав, всмоктувальний рукав, викидний рукав*), застосовуючи різнокореневі віддієслівні означення (*всисний – всисати; всмоктувальний – всмоктувати*). Вона творить суфіксальним способом

однокореневу лексему *рукавний*. Похідна лексема стає визначальною для терміносполучень *рукавна башта*, *рукавна лінія*, *рукавна затримка*, *рукавний відділ*, *рукавна катушка*, *рукавний свищ*, *рукавне господарство*. Термін *рукав* деякий час існує паралельно із запозиченим з німецької *шланг* (*шланг пожежний*), який має фонетичний варіант – *шлянг*. Одне поняття “*гнучка трубка з декількох шарів прогумованої тканини для подавання води під тиском*” має декілька термінологічних номінацій (*кішка*, *шланг*, *рукав*). Вони співіснують на певному історичному етапі, згодом поступаючись одному найменуванню, яке стає вихідним для багатьох терміноодиниць. Поступово терміни *кішка* та *шланг* замінює *рукав* (*пожежний рукав*), також термінологізоване загальноживане слово.

Поширюються двокомпонентні означальні терміносполучення, до складу яких входить елемент *пожежний* (*пожежний інвентар*, *пожежний хід*, *пожежний струмінь*, *пожежне автобудівництво*, *пожежна технічна профілактика*, *пожежна безпека* та ін.) *пожежницький*, *тобто такий, що належить пожежникам* (*пожежницька сокира*, *пожежницький одяг*, *пожежницькі рукавиці*).

Опрацьоване термінологічне поле зазначеного періоду дозволяє окреслити майбутні тематичні класифікації, до складу яких належить компонент *пожежний*. Виділяємо три класифікаційні ознаки: “*такий, що застосовується при гасінні пожеж*” – формує тематичну групу “Пожежна техніка”; “*такий, що слугує для профілактики пожежі*” – групу “Пожежна профілактика”; “*такий, що готує фахівців пожежної справи*” – групу “Підготовка пожежників”. Стрімкий розвиток науки і техніки сприяв урахуванню передового досвіду таких країн, як Німеччина, Голландія, Англія, США та ін. У складі української пожежно-технічної термінології продовжують з'являтися запозичені терміни: німецькі (*шланг*), голландські (*брандспойт*), англійські (*стендер*, *дренчер*), італійські (*помпа*) терміни.

До приблизно 30-х рр. ХХ ст. у пожежній справі використовували голландський термін *брандспойт* та його фонетичні варіанти (*брантспойт* – відбувалась асиміляція за глухістю, *бранспойт* – спрощення у групі приголосних до повного зникнення звука, *брандсбойт* – асиміляція за дзвінкістю), “Словник технічної термінології” І. Шелудька та Т. Садовського пропонує замість нього термін *всмоктувач* [7, с.15]. Терміни *водобій*, *водоприск* наведено у “Практичному словнику виробничої термінології” І.Шелудька, у словниках ХІХ ст. П. Білецького-Носенка та Є. Тимченка. Зафіксовано також розмовний варіант *піпка*. Згодом термін *брандспойт* стає історизмом, *виприскувач* та *піпка* поступаються терміну *ствол*, який стає терміном внаслідок термінологізованого метонімічного вживання загальноживаного слова, і зазнає систематизації.

Запозичення з німецької *брандмейстер* (його фонетичний варіант *брандмайстер*), *брандмайор*, *брандвахта*, *брандмауер* активно використовуються у період 20–30 рр. ХХ ст. До деяких із них запропоновано українські відповідники (*брандмауер* – *противогневик*, *противогневий мур*) [7, с. 15]. *брандспойт* – *виприскувач* [7, с. 15]. У технічному словнику В. Дубровського наведено ще один український термін до запозиченого *брандспойт* – *рухома помпа* [1, с. 7]; у “ Російсько-українському словнику” А. Кримського до *брандмайстер* – *старший над пожежницею* [3, т.1, с. 39].

Із застосуванням нових засобів для гасіння пожежі, іншої організації пожежогасіння змінюється склад пожежної команди. Протягом кінця ХІХ – поч. ХХ ст. до пожежної команди входять: *брандмайстер* – *старший трубник*, *трубник*, *підтрубник*, *стендерний* (*ствольник*), *сокирники*, *каланчар*, *качальник(и)*. Приблизно до 30 рр. Під час гасіння пожежі застосовували труби. Відповідно особи, які відповідали за їх використання, стають непотрібними. Сокирники також не виконують свої функції. З появою висотних будівель та нових засобів зв'язку (телефон, сигналізація) стає зайвою каланча та каланчар, тобто пожежник, що вартує на каланчі. Номінації *брандмейстер*, *трубник*, *сокирник* – стають термінами-історизмами. Їх замінюють лексеми, що відповідають іншому рівневі розвитку пожежної техніки, організації гасіння пожеж, пожежної справи. Замість них з'являються *боєць-пожежник № 1*, *боєць-пожежник № 2*, *боєць-пожежник № 3*, *боєць-пожежник № 4*, *боєць-пожежник № 5*, кожен із яких виконує певні функції.

Тогочасна українська пожежно-технічна термінологія збагачується такими новими номінаціями – *піногін*, *мельдер*, *войлон*. Термін *піногін* застосовується для називання різновидів вогнегасників: *піногони* – *пересувні або стаціонарні хімічні вогнегасники, призначені для гасіння великої кількості вогненебезпечних речовин*. Номінацію *піногін* утворено засобом основоскладання. У свою чергу за допомогою компонента *авто-* твориться ще один термінологічний складник пожежно-технічної терміносистеми *автопіногін*. Із появою нових типів вогнегасників терміни *піногін*, *автопіногін* архаїзуються.

З цього приводу цілком погоджуємося з А. Крижанівською: “...Наукова термінологія існує у мові довго, і вона зароджується залежно від досягнень науки і техніки. При цьому відбуваються насамперед, кількісні зміни. Весь час з'являються нові термінологічні назви, а із зникненням якихось реалій наукового вжитку застарівають, стають історизмами терміни на їх позначення або ж старі терміни в процесі вдосконалення терміносис замінюються новими...” [4, с. 25].

Виділяємо паралельне вживання запозичених та діалектних номінацій. У ті часи в будівництві застосовувався матеріал, який називався *саман* або *лимпач*. *Лимпач* – діалектна лексична одиниця: “*Лимпач*,

у, ч. Необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин; саман) [8, т. IV, с. 486], а “саман” – запозичена з тюркської: “Саман (тюрк. – солома) 1) Будівельний стіновий матеріал (невипалена цегла, виготовлена з суміші глини, соломи, піску)” [8, т. IX, с. 742]. Згодом стає відомо, що матеріал погано горить. З’являється додаткова сема – “напіввогнестійкий будівельний матеріал”. Лексеми саман та лимпач поступово набувають термінологічного значення.

Кількісно та якісно змінений склад української пожежно-технічної термінології цього періоду потребує систематизації у відповідних словниках, довідниках, документах. У 1931 році виходить “Пожарно-технический словарь” П. Безуглова. На жаль, українську пожежно-технічну систему не було представлено належним чином у галузевих термінологічних словниках до 90-х рр. ХХ ст.

З’являються і набувають поширення поняттєві елементи, які продовжують окреслювати пожежно-технічну галузь знань (захльостування, ліквідація пожежі, локалізація пожежі, дислокація пожежних підрозділів, заглушення вогню, розвідка пожежі та багато інших).

Обсяг поняття термінів змінюється. Термін захльостування (спосіб гасіння низової пожежі) та терміносполучення ліквідація пожежі (пожежа вважається ліквідованою, якщо 1) вогонь збито, горіння та тління скрізь припинено, 2) температуру знижено до тих пір, коли загорання неможливе, 3) коли виконано промивку зруйнованого з можливим розбиранням, 4) коли не відчувається запаху свіжого диму, 5) встановлено неможливість вторинного загорання) у сукупності наведених складників визначено практичним та теоретичним досвідом гасіння пожеж, набутим саме на той час. Запозичення дислокація (розміщення) входить до складу терміносполучень різних терміносистем, однак як елемент пожежно-технічний має відмінний означений обсяг поняття. Терміносполучення ліквідація пожежі, дислокація пожежних підрозділів залишаються і в сучасній пожежно-технічній терміносистемі, проте поняттєвий обсяг кожного з них змінюється.

Ознакою процесів систематизації термінів може виступати також поява професіоналізмів у терміносистемі. Досліджуваний матеріал дає змогу навести приклади професіоналізмів (наприклад, піпка, полундра, оголити). Полундра означає в пожежній справі: “стережись конструкцій, що падають, під час або після пожежі”. Професіоналізм оголити – “розкрити необхідну частину конструкцій для огляду, промивки та інших протипожежних заходів”.

Крім названих особливостей слід назвати використання пожежних трубних сигналів (застосовували на пожежах у звичайних умовах) або пожежних німих сигналів (використовували і продовжують використовувати під час роботи у протигазах за наявності у повітрі отруйних речовин). Пожежні сигнали – невербальні засоби спілкування. У процесі гасіння пожежі обов’язкові специфічні вербальні команди (наприклад, вода-піна-подати). Наявність немовних та мовних знаків-символів доводять термінологічне окреслення пожежної галузі.

Становлення досліджуваної термінології було підготовлено попередніми періодами розвитку української наукової мови. Пожежно-технічна терміносистема набуває системності саме в 20–30 рр. ХХ ст. Поступово створюється класифікаційна система понять пожежної безпеки, відбувається повільне перетворення пожежної справи на окрему галузь техніки, визначаються напрямки розвитку цієї галузі.

Водночас із технічними здобутками описуване десятиліття характеризується сприятливими умовами розвитку української мови, науки. Активна взаємодія мовних та позамовних чинників сприяла якнайшвидшій організації пожежно-технічної термінології на структурному та лексико-семантичному рівні.

Матеріали статті стають підґрунтям подальшого дослідження терміносистеми.

1. Дубровський В. Російсько-український технічний словник.– К., 1926. – 104 с. 2. Пожарно-технический словарь / Уклад. П. Безуглов.– М.: Изд-во НКВД, 1931.– 192 с. 3. Російсько-український словник / Уклад. А. Кримський.– К.: Червоний шлях, 1929. – Т. 2.– 392 с. 4. Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наукова думка, 1984.– 193 с. 5. Словник іномовних слів / За ред. О. Мельничука.– К.: Гол. Ред. ІРЕ, 1985.– 966 с. 6. Словник механічної термінології.– Харків: Державне вид-во України, 1929. – 165 с. 7. Словник технічної термінології (загальний проект) / Уклад. І.Шелудько, Р.Садовський. – Харків: Державне вид-во України, 1928.– 588 с. 8. Словник української мови: В 11-ти томах.– К.: Наукова думка, 1970–1980.– Т. 1–11. 9. Словник української фізичної термінології.– К.: Друкарня українського наукового товариства, 1918.– 133 с. 10. Хронологический обзор документов по истории охраны Слободского края, губернии и Харьковской области (матеріали Харківського обласного архіву), Рукопис.– 276 с.